

भांडवलशाही व्यवस्थेतील अस्थिरता: पर्यायी अर्थशास्त्राची प्रतीक्षा

डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले

संचालक,

रुईकर इंस्टीट्यूट ऑफ लेबर

अँड सोशियो कल्चर स्टडीज, नागपूर

प्रस्तुत लेखाला आर्थिक वर्ष 2023-24 ह्यातील प्रकर्षाने जाणविणाऱ्या महागाई; बेरोजगारी; मंद गती विकास दर; वाढत्या उत्पन्न विषमता; कोरोनामुळे प्रतिष्ठानांच्या उत्पादक कार्यांमध्ये आलेला विस्कळीतपणा, रशिया युक्रेन युद्धामुळे जगाला रशियातून होणारा तेल पुरवठा, आणि युक्रेन मधून युरोपीय राष्ट्रांना होणारा कृषी उत्पादनाचा पुरवठा प्रभावीत झाल्यामुळे वाढलेली जागतिक महागाई, ह्या प्रश्नांचा संदर्भ आहे. यातील काही प्रश्न तात्कालिक, काही प्रश्न दीर्घकाळ चालत आलेले, काही विशिष्ट भौगोलिक, तर काही सार्वत्रिक असे मिश्रण पाहाव्यास मिळते. काही तात्कालिक व भौगोलिक प्रश्न लवकर सुटून जातात, तर काही प्रश्न दीर्घकाळ रेंगाळत राहतात व ती त्या आर्थिक व्यवस्थेची वैगुण्ये बनतात. काही वैगुण्ये दुर्लक्ष करण्यासारखी असतात, ती सामान्यपणे दुर्लक्षित केलीही जातात. नंतरही जी वैगुण्ये सतत निर्माण होऊन टिकून त्या व्यवस्थेस जेरीस आणतात, ती खरी आव्हानात्मक ठरतात; अशावेळी धोरणात्मक विचार करणाऱ्यांना हतबल

वाटू लागते व व्यवस्थात्मक परिवर्तनाची गरज भासू लागते.

कोरोना नंतर विकास प्रक्रिया जलद गतीने ('V' अक्षरासारखी) ताळ्यावर येईल असे जगातील अनेकांना वाटत होते पण तसे घडले नाही. आता उपलब्ध आकडेवरीन असे दिसत आहे की अपेक्षित (किंवा आवश्यक) वेगापेक्षा मंद गतीने जागतिक अर्थव्यवस्था सुधारेल. त्यावर काही उपाय दिसत नाही, ही चिंता आहे व तोच या निबंधाचा विषय आहे.

जागतिक बँकेचे अभ्यास-

सदस्य राष्ट्रांचे वेगवेगळ्या आधारावर अल्प उत्पन्नाचे देश (Low Income Countries= LIE's); विकसनशील देश (Developing Countries); उदयोन्मुख बाजार आणि विकसनशील अर्थव्यवस्था (Emerging Market and Developing Economies= EMDE's) इत्यादी वर्गीकरण करून जगात विकासाशी संबंधित प्रश्नांची उकल करणारे अहवाल सतत प्रकाशित होत असतात. प्रस्तुत

लेखात जागतिक बँकेच्या दोन अहवालांची चर्चा केली आहे.

१. “*A Decade After the Global Recession: Lessons and Challenges for Emerging and Developing Economies*” – जागतिक महामंदी नंतरचे दशक: उदयोन्मुख आणि विकसनशील अर्थव्यवस्थांसाठी धडे आणि आव्हाने”

२. “*Falling Long-Term Growth Prospects (Trends, Expectations and Policies)*”- “दीर्घकालीन वृद्धीच्या घटत्या शक्यता (प्रवृत्ती, अपेक्षा आणि धोरणे)”

विषयाची चर्चा सुरू करण्यापूर्वी एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात घेणे आवश्यक आहे; तो म्हणजे, भांडवलशाहीत, त्यात भाग घेणाऱ्या सर्वांच्या अनियंत्रित आर्थिक व्यवहारांचा संकलित परिणाम असल्यामुळे, अंगभूत अस्थिरता असते. ती अस्थिरता सुसह्य व्हावी म्हणून जे नियंत्रणात्मक कायदे, नियम तयार केले जातात तेवढ्यापुरती ती व्यवस्था म्हटली जाते. पहिल्या जागतिक महायुद्धानंतर (युद्धकालीन वस्तू व सेवांची मागणी कमी झाल्यामुळे) 1921 पासून 1929 पर्यंत तीन ते चार वेळा अल्पकालीन मंदी येऊन, शेवटी तिचे रूपांतरण जागतिक महामंदीत (1929-36) झाले त्या काळातील तीव्र बेकारीमुळे युरोपमध्ये जर्मनीत नाझिवाद व इटलीमध्ये फॅसीझम उदयास येऊन, दुसरे जागतिक (1939-45) महायुद्ध घडून आले. त्या युद्धानंतर साम्राज्यवाद नष्ट होऊन वसाहतींचे

सार्वभौम देशात रूपांतर झाले. हे सगळे देश साम्राज्यवादी वारशाने भांडवलशाहीच होते. संख्येने इतक्या जास्त असलेल्या भांडवलशाही देशांचे अंतर्गत नियमन व समायोजन कसे करायचे हा युद्धोत्तर काळातील मुख्य प्रश्न होता. त्यानुशांगाने, मौद्रिक विषयासाठी ‘आंतरराष्ट्रीय मुद्रानीधी’ आणि विकास प्रश्नांसाठी ‘जागतिक बँक’ या दोन जुळ्या संस्था 1944 मध्ये स्थापन केल्या गेल्या, तर जागतिक मुक्त व्यापारातील अडचणी सोडविण्यासाठी ‘जागतिक व्यापार संघटना’ स्थापन व्हायला पन्नास वर्षांच्या अंतराळानंतर 1994 साल उजाडले. आवश्यक ते तीन आधारस्तंभ उभारल्यानंतर जागतिक भांडवलशाही ही उन्मेशी स्थिर आणि जगातील सर्व जनतेला आशादायक व चांगले जीवनमान देणारी असावयास हवी होती.

प्रत्यक्षात मात्र तसे न घडता, 2008 मध्ये जागतिक अर्थव्यवस्था पुन्हा कोसळली. रॉबर्ट हायेक या अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञाने समाजवाद्याला विरोध करत त्यावर ‘*Road to Serfdom*’ (‘वेठबिगारीचा मार्ग’) असा ग्रंथ लिहिला होता. त्या शीर्षकावर टीकात्मक उपशीर्षक देऊन भांडवलशाहीवर टीका करणारे ‘*The Other Road to Serfdom*’ (‘वेठबिगारीचा दुसरा मार्ग’), ‘*The clash of 2008*’ (2008 चे अधःपतन) या शीर्षकाचा ग्रंथ स्वान आणि पीडकॉक यांनी 2009 मध्ये प्रकाशित केला.³ त्याचे दुसरे उपशीर्षक “*How Unregulated Capital*

Caused The Clash of 2008” असे आहे, आणि तिसरे उपशीर्षक आहे, “*A History of The Abuse and Misuse of Money From Plato to NATO & Beyond: 2400 B.C. to 2008 A.D.*” हे शीर्षक व उपशीर्षक घेऊन भांडवलशाही व्यवस्था कशी निरनियंत्रित वागते व त्याचे दुष्परिणाम सर्व जगाला कसे भोगावे लागतात हे स्पष्ट होते.

दुसरे एक पुस्तक, प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ अँडम टूझ यांचे आहे. त्याचे शीर्षक आहे ‘*Crashed*’ (*How a Decade of Financial Crises Changed The World*)⁴. ह्यात 2007 पासून 2017 पर्यंतचे दशक विचारात घेतले आहे. त्यातील सहाव्या प्रकरणाचे शीर्षक आहे- “*The Worst Financial Crises in Global History*”. त्याला ‘*Sub-Prime Loan Crisis*’ किंवा ‘गौण कर्जाचे संकट’ म्हटले जाते. 2006च्या आधीपासूनच अमेरिकेतील बँकांकडे युरोपातील देशांकडून पैसा गुंतवणुकीसाठी येत होता. तसेच अमेरिकेतील वेगवेगळ्या राज्यांमधून, बँकांकडून बचती गोळा करून मोठ्या बँकांनी त्या घरे बांधणी उद्योगात (रियल इस्टेट) गुंतवल्या होत्या. इतर क्षेत्रात गुंतवणुकीच्या संधी जवळपास संपुष्टात आल्यामुळे कर्ज देणाऱ्या संस्था, घर-बांधणी क्षेत्राकडेच लक्ष केंद्रित करू लागल्या. कर्जाचे अधिक वाटप करणाऱ्या व्यवस्थापकांना कर्जदात्या संस्था बोनस देऊ लागल्यामुळे, त्यांनी असुरक्षित कर्जे (सब प्राईम लेंडिंग) घ्यावयास सुरुवात केली.

कमी परतफेड क्षमता असलेल्या ग्राहकांना आवाढव्य कर्जे दिली गेली. माहिती होते की ही कर्जे परत येणार नाहीत; ती आलीच नाहीत त्यामुळे दिलेला पैसा ठीक ठिकाणी अडकून पडला. अनेक संस्थांनी या प्रक्रियेत थोड्या नफ्याच्या आधारावर रकमा गुंतविल्या. पण कमी पगार आणि आवाढव्य कर्जे अशा कोंडीत खालून कर्जांच्या रकमा येणे बंद झाल्यावर लोकांनी ‘अ’ कंपनीचे पैसे न भरल्यामुळे ‘अ’ कंपनी आपल्या खातेधारकांचे व ‘ब’ कंपनीचे पैसे परत करू शकत नाही. असे होत, अमेरिका व युरोपमधील लहान बँकांच्या जवळील रोख संपून मोठ्या बँकांमध्ये खडखडाटाची अभूतपूर्व परिस्थिती निर्माण झाली.

अँडम टूझ लिहितात, “... *the impact of the funding crisis on a string of big European lenders was divesting... all faced failure.*”⁵ ते पुढे म्हणतात, “*Real business activity was collapsing on both sides of the Atlantis. In Europe no less than in the United States it was the crisis of 2008.... that marked the decisive break in investment consumption and unemployment. From the second half of 2007, as banks Great and Small in Germany, France, Britain, Switzerland and Benelux begin to acknowledge the scale of thesis losses, landing collapsed*”.⁶

“What made the collapse of 2008 so sever and was its extraordinary Global synchronisation of the 104 countries for which World Trade Organisation collects data... Every country and every type of traded goods... experience decline.”⁷

अॅडम टूझ नोंदवितात की, *Since 2007 the scale of the financial crisis has raised... relationship between democratic policies and demands of capitalist governance under immense stress.”⁸*

आणि त्यांच्या ग्रंथाच्या शेवटी टूझ प्रस्तुत निबंधाच्या शीर्षकातील प्रश्न उपस्थित करतात; तो असा की, *“Is the uneven and combine development of global capitalism the driver of all instability?”*

अर्थात, टूझ ह्या प्रश्नाचे उत्तर देत नाहीत! सारांश, 1994 पर्यंत जागतिक भांडवलशाहीला स्थिरता आणण्यासाठी संस्थात्मक संघटना निर्माण करूनही, 2007-08 ची जागतिक मंदी निर्माण झाली आणि आता जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार, 2030 पर्यंत दीर्घकालीन घसरता उत्पादन वृद्धीदर राहण्याची शक्यता आहे. त्यावरही अभ्यासकांची म्हणणे असे आहे की, भांडवलशाहीच्या स्थिरतेबद्दल आपण पहिले महायुद्ध संपल्यापासून उत्तर मागत आहोत; पण

शंभर वर्षे झाली तरी समाधानकारक उत्तर मिळत नाही.

प्रश्न कायमच -

जागतिक बँकेचे प्रमुख आर्थिक सल्लागार असताना 2015 मध्ये प्रा. कौशिक बसू यांनी तेथील सहकाऱ्यांना प्रश्न विचारला होता की, (भारतासारख्या) ज्या राष्ट्रांनी बाजार व्यवस्था स्वीकारली अशा उभरत्या बाजार आणि विकसनशील अर्थव्यवस्थांची काय स्थिती आहे?

त्यावर जागतिक बँकेने, *“Slowdown in emerging markets: Rough pattern or prolonged weaknesses?”* (“उभरत्या अर्थव्यवस्थातील मंद विकास: अल्पकालीन संकट की दीर्घकालीन दुर्बलता”) अशा शीर्षकाचा अहवाल प्रकाशित केला. त्यात 2010 ते 15 ह्या काळाकरिता असे मत व्यक्त केले गेले की, त्या मंद गतीला चक्रीय आणि संचनात्मक कारणे जबाबदार आहेत. त्यापैकी चक्रीय कारणे ही अधिक महत्त्वाची असून चक्रीय उच्चावचन विरोधी धोरणांचा अवलंब केल्यास गतिमंदता दुरुस्त करता येईल. परंतु आता 2023 पर्यंत असे दिसून येत आहे की विकास प्रक्रियेत संरचनात्मक कारणे निश्चितपणे अधिक महत्त्वाची झाली आहे आणि त्यामुळे उभरत्या बाजारा व्यवस्था दीर्घकालीन गतीमंदतेच्या मध्यात आहेत.

वरील निष्कर्षांचा अर्थ असाही होतो की उभरत्या बाजार व्यवस्थांनी ही व्यवस्था

स्वीकारण्यात घाई केली का किंवा ही व्यवस्था त्यांच्यावर थोपविल्या गेली; अशी परिस्थिती निर्माण केली का?

'A Decade', हा अहवाल नोंदवतो की, 2009 नंतर " Despite unprecedented stimulus the post crisis recovery in advance economies was anaemic... EMDE's on the hole managed the Global recession relatively well, especially those that were less dependent on external trade and finance and those with strong pre-crisis fundamentals... Because advanced economy where most adversely affected by the financial crisis, the role of the EMDE's increase in the global economy."¹⁰

येथे दोन-तीन महत्वाचे प्रश्न निर्माण होतात,

पहिला म्हणजे, 2009 च्या मंदीनंतर स्थिती सुधार आपोआप नाही आला; त्याकरिता विकसित राष्ट्रातील उत्पादकांना सुद्धा प्रोत्साहने द्यावी लागली आणि ती सुद्धा 'अभूतपूर्व'! का म्हणून? आणि तरी विकसित राष्ट्रांमध्ये स्थिती सुधार दुर्बलच होता का म्हणून? आपण नेहमी विचार करतो की, विशेषतः विकसित देशांमध्ये विकासाची गाडी पूर्व-पदावर 'आपोआप' येते व पूर्ण ताकतीने येते! हा समज दूर होणे आवश्यक आहे. अभूतपूर्व प्रोत्साहनांचा आर्थिक भार श्रीमंतांवर पडतो की अल्प उत्पन्नाच्या वर्गांवर?

अर्थात, अल्प उत्पन्न हाती येणाऱ्या लोकांवर. सुधार (रोजगार वाढ) मंद गतीने झाल्यास तितका काळ बेरोजगारी कोणाला सहन करावी लागते? अर्थातच, श्रमिक वर्गाला; परंतु मुख्य चर्चा ही व्याजाचे दर, अर्थसंकल्पीय तूट इत्यादींचीच होते.

दुसरी विसंगती अशी की आर्थिक जागतिक जागतिकीकरणाचा आत्मा मुक्त व्यापार तत्त्वात आहे. त्याचा अर्थ एकमेकांच्या बाजारातून वाढती आयात, परस्परांच्या बाजारात वाढती निर्यात व त्यावर आधारित उत्पादन वाढ आणि विकास. त्यालाच 'बहुपक्षीयता' (Multilateralism) असेही म्हटले जाते परंतु 2009 च्या नंतर विकसनशील देशांमधील मंदीची परिस्थिती सुधारण्याबाबत 'A Decade' हा अहवाल असा अनुभव ग्रंथीत करतो की विकसित देशांच्या तुलनेत, विकसनशील देश सांभाळले गेले व विशेषतः जे देश निर्यातीवर आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तावर अवलंबून नव्हते! त्याचा अर्थ ज्यांचे पूर्ण जागतिकीकरण झाले नव्हते म्हणजे बऱ्याच अंशी ते स्वायत्त होते.

तिसरी विसंगती अशी की 2009 च्या मंदीने विकसित अर्थव्यवस्थांवर परिणाम झाल्यामुळे विकसनशील अर्थव्यवस्थांचे महत्व अधिक वाढले. हे सर्व विपरीत घडत आहे तरीही त्यास 'व्यवस्था' म्हणायचे का? आणि मग त्यातील चूक काय आणि बरोबर काय? 2019च्या, ह्या 156 पृष्ठांच्या अहवालाची शेवटची दोन वाक्ये अशी आहेत-

“.. that the Global economy remains weak post-crisis despite unprecedented policy stimulus illustrate the limitation of cyclical stimulus. It is a reminder of the need for reforms that foster growth-led by the private sector and driven by productivity.”¹¹

या दोन वाक्यांमधील विसंगती पहा: 2007 ते 17 च्या दशकातल्या मंदीवर भाष्य करीत हा अहवाल म्हणतो की अभूतपूर्व प्रोत्साहन देऊन सुद्धा जागतिक अर्थव्यवस्था चक्रीय तेजी-मंदी नियंत्रित करण्यात अपयशी ठरली आहे. त्यात भारत, चीन, व्हियेतनाम ह्या देशांमधील सुसार्वाजनिक क्षेत्र व त्यांचे यश लक्षात घेऊन सुद्धा हा अहवाल सदस्य राष्ट्रांना शेवटच्या वाक्यात सुचवून देतो की खाजगी क्षेत्राच्या नेतृत्वात विकास करणारे सुधार करण्याची गरज आहे.

आता आपण जागतिक बँकेच्या २०२३च्या “Falling Long Term...” ह्या अहवालाचे (अदत्यावत आवृत्ती) विश्लेषण करू! हा अहवाल लेखाच्या प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे २०२०-३० ह्या दशकासाठी, संभाव्य वृद्धी दर घटत जाऊन निम्मा होईल असे म्हणतो. (याठिकाणी ‘संभाव्य दर’ म्हणजे विशेष महागाई नसलेला वृद्धी दर होय) जागतिक बँकेचे अध्यक्ष डेव्हिड मलपास लिहितात की, सध्याचे दशक हे गमावल्यातच जमा आहे. ह्या घटनेचे, आपल्या काळात, जगाने

आपल्या अर्थव्यवस्थांचे संयोजन करण्यात, जी विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण होत आहेत, त्याचे गंभीर परिणाम होत आहेत. हे परिणाम मोजक्या देशांवरील नसून सगळ्या जगावर, विशेषतः विकसनशील देशांवर होणार आहेत. त्यावर उपाय (काहीतरी केलेच पाहिजे) म्हणून, विशेषकरून सहा उपायांची चर्चा आहे: १) गुंतवणूक वाढवणे; २) वित्तीय आणि राजकोषीय संरचनांचा मेळ घालणे; ३) व्यापाराचा खर्च कमी करणे; ४) सेवा क्षेत्राच्या विकासाकरिता गुंतवणूक वाढविणे; ५) महिला श्रमिकांचा श्रमबळातील सहभाग वाढविणे, तसेच ५५ वर्षांपेक्षा वयाने अधिक असलेल्यांना पुन्हा श्रमबळाकडे आकर्षित करणे; ६) सोव्हियत संघाच्या पतनानंतर, त्या घटनेचा फायदा घेण्यासाठी जे जागतिक सहकार्य दिसून आले, तसे सहकार्य पुन्हा दिसले नाही, ते निर्माण करणे इत्यादी.

सैद्धांतिक प्रश्न असा आहे की १९८९ मधील सोव्हियत पतन, १९९१-९२ मध्ये जागतिकीकरणाचा रेटा आणि १९९४ मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेची स्थापना; ह्यांचा आर्थिक विकासावर अनुकूल परिणाम २००६ पर्यंत म्हणजे केवळ १२ वर्षे टिकला. २००७ पासून जी मंदी सदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली, ती निदान २०३० पर्यंत, म्हणजे सुमारे २३ ते २५ वर्षे थोड्या-फार फरकाने, चालूच राहणार आहे. ह्याचे सांख्यिकी रेखाटन नको, आर्थिक सिद्धांतांवर आधारित उत्तर पाहिजे! ते उत्तर कोणाजवळ तयार

नाही. म्हणून “Falling Long Term...” या अहवालावर ‘Advance Praise’ (प्रकाशनपूर्व प्रशंसा) करणारे काही अर्थशास्त्रज्ञ म्हणू लागले आहेत की आतापर्यंतच्या ज्ञात अशा धोरणांनी प्रश्नांची उत्तरे मिळत नसतील तर भांडवलशाही संरचनेपलीकडे जाऊन, ‘Out of the box’ विचार करून नवे मार्ग विचारात घ्यावयास हवे! त्या संबंधीची मानसिक तयारी भांडवलशाही देशांमध्ये आहे का? असा विचार केल्यास उत्तर नकारार्थी येते.

‘द हिंदू’ या दैनिकामध्ये व्यवस्थापन तज्ज्ञ आणि (आता बंद केलेल्या) तत्कालीन योजना आयोगाचे सदस्य अरुण मैरा ह्यांनी नुकताच ‘A New Economics for a New World’ या शीर्षकाचा लेख प्रकाशित केला आहे.¹² त्यांचे असे मत आहे की, “Economists do not have a systemic solution for this ‘Poly-crisis’ (inflation, trade and unemployment)... in complex organic systems- which all natural and social- economic systems are root causes contribute to many outcomes. Moreover, outcomes circle back to feed the root too. Therefore, the behaviour of the system cannot be explained by linear causes and effects. The causes interact with each other, and effects also become causes... Einstein said that working harder to solve

systemic problems with the same thinking that caused them is madness. Global solutions and economic theories inverted in the West have caused problems, for which new solutions are essential.”

भांडवली व्यवस्थेतील सततच्या आर्थिक अस्थिरतेचे विघातक परिणाम जर मानव कल्याणावर होत आहेत तर भारतासारख्या, जगातील सर्वात मोठी लोकसंख्या व चालत आलेली विषमता व दारिद्र्य असलेल्या देशातील अर्थशास्त्रज्ञांनी पर्यायी आर्थिक- सामाजिक- राजकीय व्यवस्थेचा विचार सुरु करणे आवश्यक आहे.

कालसंगत, संवैधानिक सामाजिक व्यवस्था हा त्यापैकी एक पर्याय असू शकतो. त्या संकल्पनेचा सैद्धांतिक विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ व टिपणे:

1. Kose, M. Ayhan, and Franziska Ohnsorge, eds. (2020). A Decade after the Global Recession: Lessons and Challenges for Emerging and Developing Economies. Washington, DC: World Bank. doi:10.1596/978-1-4648-1527-0. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0 IGO.

2. Kose, M. Ayhan (ed.); Ohnsorge, Franziska (ed.). (2023). *Falling Long-Term Growth Prospects: Trends, Expectations, and Policies*. © World Bank: Washington, D.C.

<http://hdl.handle.net/10986/39497> License: CC BY 3.0 IGO.

3. Swan, Arthur and Pidcock, David M. (ed.). (2009). *The Crash of 2008: 'How Unregulated Capital Caused it'*, Pentagon Press Exclusively for Shree Book Centre; 8 Kakad Industrial Estate, S. Keer Marg, off L. J. Road, Matunga west, Mumbai- 16. SBN,9788182743861 (ISBN10: 8182743869)

(टीप- ह्या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, मुस्लीम धर्मात व्याज आकारण्याला मान्यता नाही आणि नेपोलियन व इंग्लंड यांचे युद्ध, नेपोलीयांचा व्याज आकारण्याच्या ब्रिटीश बँकिंग आणि ती व्यवस्था फ्रान्सवर लादली जाण्यास विरोध होता; नेपोलियनने स्वतः मुस्लीम धर्म स्वीकारला होता आणि स्वान आणि पिडकॉक ह्या लेखकद्वयांनीसुद्धा मुस्लीम धर्म स्वीकारला आहे. हे मुद्दे ज्यांना अधिक रस असेल त्यांनी ते तपशिलात तपासून घेणे आवश्यक आहे. परंतु ह्या पुस्तकात लेखकांनी, विकसित देशांनी विकसनशील देशांना कर्ज देणे व त्याच्या आधारावर तेथे आपली निर्यात वाढवण्याच्या कृत्रिमपणाचाही विरोध केला आहे, आणि सार्वजनिक कर्ज घेऊन सार्वजनिक खर्च वाढवण्याला केन्सने जो विरोध केला होता त्यात केन्सचे समर्थन करतात.)

4. Tooze, Adam. (2018). *Crashed: How a decade of financial crises changed the world*. Allen Lane, Penguin Random House, Great Britain.

5. Ibid, P.154

6. Ibid, P. 155

7. Ibid, P. 159

8. Ibid, P. 614

9. Ibid, P. 615

10. 'A Decade after the Global Recession', op. cit., p.121.

11. Ibid. p. 155.

12. Maira, Arun. (2023). '*A new Economics for a New World*'. The Hindu (Daily), Hyderabad, April 5, 2023. P.8.